مطالعات محیطی هفت حصار شماره هفدهم/ سال پنجم/ پاییز ۱۳۹۵
صفحات ۶۲-۴۵

سنجش الگوی پراکنده‌رویی و شناسایی حوزه‌های عمل توسعه درونی شهر (نمونه موردی: شهر اهواز)

محمود آروین، احمد پوراحمد***، سعید زنگنه شهرکی****

تاریخ دریافت مقاله: ۹۵/۴/۴
تاریخ پذیرش مقاله: ۹۵/۶/۱

چکیده

هدف از این پژوهش سنجش الگوی پراکنده رویی و شناسایی حوزه‌های عمل توسعه درون‌زا در شهر اهواز می‌باشد. این پژوهش ازنظر هدف، کاربردی و ازنظر روش تحقیق، توصیفی-تحلیلی و مبتنی بر منابع اسنادی و کتابخانه‌ای است. جهت سنجش پراکنده رویی در شهر اهواز ابتدا با استفاده از داده‌های مربوط به مساحت و جمعیت در دوره‌های اخیر و پردازش آن‌ها، تغییرات فضایی- کالبدی شهر نشان داده شد. با استفاده از آمار فضایی (موران I، G عمومی (خوشه‌بندی زیاد/کم)، موران محلی، تحلیل لکه‌های داغ) نحوه پراکنش جمعیت بررسی گردید. بخش دوم پژوهش که مربوط به شناسایی حوزه‌های عمل توسعه درون‌زای در شهر اهواز بود با استفاده از داده‌های کاربری اراضی شهر اهواز بررسی گردید. نتایج آمار و مدل‌ها نشان داد که شهر اهواز از دهه ۱۳۳۵ تا زمان حاضر تغییرات فضایی –کالبدی وسیعی داشته است که منجر به شکل‌گیری الگوی پراکنده رویی در شهر شده است. همچنین بافت‌هایی که جهت توسعه درون‌زای شهر شناسایی شد شامل بافت فرسوده، بافت مخروبه، بافت حاشیه‌نشین، اراضی بایر و بافت‌های ناکارآمد شهری به ترتیب با مساحت ۱۱۰۱.۹۶، ۶۸.۵۹، ۲۰۵۱، ۲۳۲۳.۰۳،۵۷۷۳.۱۱ و به تفکیک بافت‌های ناکارآمد شهری (کاربری‌های فرا شهری) شامل اراضی نظامی، زندان‌ها؛ اراضی صنعتی، قبرستان‌ها، اراضی انبار و پایانه به ترتیب دارای مساحت ۵۴۳.۸۴، ۷.۲۳، ۱۴۶۳.۲۱، ۵.۸۷، ۳۰۲.۸۵ می‌باشد.

واژگان کلیدی

تغییرات فضایی–کالبدی، الگوی پراکنده رویی، توسعه درون‌زا، شهر اهواز، آمار فضایی

* این مقاله مستخرج از پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری دانشگاه تهران با عنوان بررسی پراکنده رویی شهری با تأکید بر توسعه درون‌زا (نمونه موردی: شهر اهواز) است.

** دانشجوی دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری دانشگاه تهران E-mail:arvin.mahmood@ut.ac.ir
*** استاد دانشکده جغرافیا، دانشگاه تهران E-mail: apoura@ut.ac.ir
**** استادیار دانشکده جغرافیا، دانشگاه تهران E-mail: saeed.zanganeh@ut.ac.ir

[Downloaded from hafthesar.iauh.ac.ir on 2026-11-19]
[DOR: 20.1225602.1395.5.17.7.9]

مقدمه

توسعه کالبدی و رشد جمعیتی شهرها تا پیش از چند دهه اخیر دارای افزایش هماهنگ و متعادل بود اما با بروز تحولات جدید، شهرها به‌سرعت تغییرات و دگرگونی‌هایی را پذیرفتند. این دگرگونی‌ها به‌صورت افزایش جمعیت و گسترش فیزیکی شهرها بوده است؛ اما در قالب این گسترش فیزیکی نیز تعادل برقرار نبوده است در حقیقت‌بین کاربری‌های شهری و اختصاص زمین و سرانه‌های شهری یک تناسب مناسب و معقولی برقرار نبوده است (مختاری ملک‌آبادی و قاسمی،۱۳۹۱). در نیم‌قرن اخیر نه‌تنها در کشورهای توسعه‌یافته بلکه در کشورهای درحال‌توسعه نیز اتفاق افتاده است. این پدیده، گسترش فضایی بی‌رویه شهر به سمت نواحی حاشیه‌ای و بیرونی و به‌صورت توسعه کم تراکم و منفک است. از پیامدها و مشکلات پراکنش افقی بی‌رویه شهر می‌توان به از بین رفتن اجتماعات محلی، جدایی گزینی اجتماعی، افزایش هزینه زیرساخت‌ها و خدمات شهری، افزایش طول و فاصله سفرهای شهری، وابستگی بیشتر به استفاده از اتومبیل‌های شخصی در سفرهای شهری، تغییر کاربری زمین‌های مرغوب کشاورزی و باغات اطراف شهر، آلودگی هوا، تخریب و آلودگی منابع آب و... اشاره کرد که همه این محدودیت‌ها و مشکلات، موانعی در برابر دستیابی شهر به توسعه پایدار شهری می‌باشد (شیخی و همکاران،۱۳۹۲). شهرهای ایران همانند اکثر شهرهای جهان به‌ویژه شهرهای درحال‌توسعه با این مسئله (پراکنده رویی) گرفتارشده‌اند. توسعه فیزیکی و رشد جمعیتی شهرهای ایران تا چند دهه پیش روند افزایشی هماهنگ و متعادلی داشته است. تحولاتی که در حوزه‌های اقتصادی و اجتماعی صورت گرفته، رشد و توسعه فضایی شهرها را به‌شدت تحت تأثیر قرار داده است (قرخلو و همکاران،۱۳۹۰). در پاسخگویی به رشد سریع و پراکنده شهر، مفاهیم و رویکردهای متفاوتی برای توسعه آتی مطرح‌شده است که با ظهور پارادایم توسعه پایدار و ورود آن به حوزه برنامه‌ریزی شهری، رشد و توسعه شهرها به‌صورت هوشمند موردتوجه قرارگرفته است؛ و توسعه درونی شهر به‌عنوان جزء اصلی رشد هوشمند و سیاستی کارا در مقابل رشد پراکنده شهرها، مطرح گردید (سلیمانی و همکاران،۱۳۹۴). در کشور ایران نیز طی سال‌های اخیر بازنده سازی، بهسازی، نوسازی و بازسازی بافت‌های فرسوده، استفاده از عرصه‌های نیازمند بهسازی و نوسازی، اراضی بایر و حذف و انتقال کاربری‌های مزاحم (صنعتی، نظامی و...) به‌منظور فراهم ساختن امکان توسعه میان‌افزاری شهرها در دستور کار وزارت مسکن و شهرسازی قرارگرفته است. شهر اهواز مترو پل استان خوزستان در طی دهه گذشته به سه دلیل عمده دستخوش تغییرات جمعیتی و فضایی گسترده‌ای شده است:۱) مرکزیت استانی ۲) تبدیل‌شدن به یک‌قطب عمده صنعتی در راستای اتخاذ سیاست ایجاد قطب رشد و ۳) برهم خوردن نظم شبکه شهری درنتیجه جنگ هشت‌ساله و از بین رفتن شهرهای عمده همکار (آبادان و خرمشهر) به سود توسعه همه‌جانبه این شهر. رشد و گسترش سریع شهر اهواز همانند دیگر شهرهای بزرگ کشور باعث بروز مشکلاتی زیادی در خود شهر و استان شده است. از مهم‌ترین مشکلات و نقاط ضعف ناشی از رشد سریع شهر می‌توان به ترافیک و تراکم و جمعیت در مرکز شهر، توزیع نامناسب خدمات مقیاس محلی – ناحیه‌ای در سطح شهر (مراکز آموزشی در تمامی سطوح در حوزه‌های پیرامونی شهر توزیع مناسبی ندارد. مراکز درمانی در حوزه‌های جنوبی و شرقی شهر و مراکز فرهنگی به‌جز مرکز در تمامی شهر از توزیع نامناسبی برخوردار است.)، کمبود شدید سرانه کاربری فضای سبز و فرهنگی در سطح شهر، استقرار سطوح گسترده صنایع سنگین و پادگان‌های نظامی در شهر اهواز، تداخل نامناسب فعالیت و سکونت در محلات مسکونی مجاور پهنه‌های کارکردی شهر (به‌ویژه صنایع سنگین و محورها و پهنه‌های اداری-خدماتی) اشاره کرد؛ بنابراین در این پژوهش با توجه به موارد ذکرشده سعی شده است دو هدف زیر را دنبال کند:

- سنجش الگوی پراکنده رویی در شهر اهواز
- شناسایی حوزه‌های اصلی و فرعی توسعه درونی به‌منظور محدود کردن گسترش کالبدی – فضایی در شهر اهواز

[Downloaded from hafthesar.iauh.ac.ir on 2026-11-19]

[DOR: 20.1001.1.23225602.1395.5.17.7.9]

پیشینه تحقیق

در سطح جهانی پژوهش‌های انجام در رابطه با پراکنده رویی و استفاده از ظرفیت‌های درونی شهر می‌توان به لئو[1] و همکاران (۲۰۱۴) که در مقاله‌ای تحت عنوان "عوامل بنیادی شکل‌گیری اراضی قهوه‌ای در شهرها و روستاهای چین" اراضی قهوه‌ای (Brownfield) در چین را با توجه به معیارهای مالکیت زمین، اندازه سایت، توزیع فضایی، ذینفعان و... به دو قسمت اراضی قهوه‌ای شهری و اراضی قهوه‌ای روستایی تقسیم‌بندی کردند و همچنین چنگ[2] و همکاران (۲۰۱۱) در مقاله‌ای با عنوان یک "روش یکپارچه به‌منظور بهبود برنامه‌ریزی توسعه مجدد اراضی قهوه‌ای در شهر شنزن چین" ابتدا اراضی قهوه‌ای با استفاده از مراحلی شناسایی کردند و سپس با استفاده از معیارهای اراضی قهوه‌ای را اولویت‌بندی کرده‌اند و باهاتا[3] و همکارانش (۲۰۱۰) در پژوهشی تحت عنوان "اندازه‌گیری پراکنده رویی شهری از طریق داده‌های آن‌ها از محدودیت‌های گوناگونی رنج می‌برند"، اشاره کرد.

همچنین در رابطه با این مقوله سلیمانی و همکارانش (۱۳۹۴) در مقاله‌ای تحت عنوان "بررسی پراکنده رویی شهری و ظرفیت‌های توسعه درونی شهر سقز"به این نتیجه رسیدند که شهر سقز دارای ظرفیت‌های درونی مانند بافت‌های و فرسوده و اراضی قهوه‌ای می‌باشند که جهت تأمین نیازهای شهر می‌توان از آن‌ها استفاده کرد. همچنین حجت شیخی و همکاران (۱۳۹۲) در مقاله‌ای تحت عنوان" بررسی پراکنده رویی شهر بروجرد و راهکارهای توسعه درونی آن "به این نتایج دست یافتند که شهر بروجرد امکان توسعه از درون را دارد و می‌توان با بهره‌گیری از بافت‌های فرسوده و اراضی ناکارآمد توسعه درونی را افزایش داد و مانع توسعه پراکنده و گسترش افقی شد و حسین حاتمی نژاد و همکاران (۱۳۹۱) در مقاله‌ای با عنوان "توسعه فضایی –کالبدی شهر ورزنه و ارائه راهبردهای توسعه آتی شهر" به این نتایج دست یافتند که توسعه شهری ورزنه در ابتدا به صور در طرف هسته اصلی شهر به‌صورت دایره‌ای رخداده است، لیکن در مراحل بعدی، توسعه شهری به دلیل وجود زمین‌های کشاورزی در اطراف هسته اصلی ممکن نبوده و لذا شهر به‌صورت یک شهر موازی در طرف مقابل شهر فعلی رخداده و همچنین نتایج نشان می‌دهد که برای توسعه آتی شهر حتی برای جمعیتی سه برابر جمعیت فعلی نیازی به گسترش محدوده شهری نیست و به دلیل پراکنده بودن شهر و ساختمان‌های خالی در محدوده شهری، پتانسیل توسعه در بعد ارتفاعی وجود داشته و نیز میزان زیادی زمین در داخل محدوده وجود دارد که پتانسیل توسعه رادارند.

مبانی نظری

پراکنده رویی شهری: شاید اولین نشانه‌های ظهور پراکنده رویی شهری و حومه‌نشینی را بتوان به اوایل قرن حاضر و طرح ایده باغ شهرهای ابنزر هاوارد و رواج آن رجوع داد. هاوارد عقیده داشت که راه‌حل مسائل کلان‌شهرهای بزرگی چون ایجاد خوشه‌های از شهرهای جدید است که به‌واسطه ارتباطی عملکردی با شهر مرکزی پیوند خورده‌اند (طبیبیان و اسدی، ۱۳۸۷). الگوی پراکنده رویی از دهه ۱۹۶۰، در گفتمان شهری به‌طورجدی مطرح‌شده و تا مدت‌های مدیدی به‌عنوان پدیده‌ای مختص شهرهای آمریکایی در نظر گرفته‌شده است که به خاطر وفور زمین‌های ارزان، ساخت بی‌رویه جاده‌ها و تولید بیش‌ازاندازه ماشین در این کشور رخداده است؛ اما امروزه به پدیده‌ای جهانی تبدیل گردیده که بیشتر شهرهای کشورهای جهان و به‌خصوص کشورهای درحال‌توسعه با آن روبرو بوده است (Hutchison, 2010:766). پراکنده رویی نوعی توسعه بدون برنامه‌ریزی، کنترل نشده و اغلب با کاربری واحد است که اختلاط یا ترکیب عملکردی کاربری زمین در آن وجود ندارد یا به لحاظ عملکردی با کاربری‌های پیرامون مرتبط نیست. این نوع توسعه اغلب به شکل‌های متنوعی چون توسعه کم تراکم، نواری یا قطاعی، پراکنده، جسته‌وگریخته و یا ایزوله دیده می‌شود. (طبیبیان و اسدی،۱۳۸۷) پراکنده رویی شهری بر مبنای شاخص‌های اقتصادی- اجتماعی از قبیل رشد جمعیت، هزینه‌های سفر هرروزه، تغییر اشتغال و

1 Ying Liu
2 bahata
3 cheng

[Downloaded from hafthesar.iauh.ac.ir on 2026-11-19]
[DOR: 20.1225602.1395.5.17.7.9]

تغییر مالیات شهر تعریف گردیده است (Lucy and Phillips:2001). پراکنده رویی شهری در مطالعات قبلی با عباراتی مانند، پراکنش افقی شهر، اسپرال شهری، گسترش بی‌رویه شهر، خزش شهری، رشد افقی سریع شهر و...بیان‌شده است.

پراکنش افقی شهری واژه‌ای است که در نیم‌قرن اخیر در قالب اصطلاح «اسپرال» در متون پژوهش‌های شهری واردشده است. اسپرال یا پراکنش افقی اصطلاحی است به معنای رشد سریع و پراکنده نواحی کلان‌شهرها و حتی شهرهای کوچک که در برخی موارد تا نواحی روستایی کشیده است. همچنین به گسترش شهر در اطراف و حاشیه شهرها و به سمت روستاها، یا در طول بزرگراه‌ها و یا گسترش بی‌برنامه و کنترل نشده در سطح شهر نیز گفته می‌شود (احد نژاد روشتی و حسینی،۱۳۹۰).

پراکنش افقی شهر ده ویژگی دارد که عبارتند از: ۱-گسترش نامحدود بیرونی،۲-زیستگاه‌های تجاری و مسکونی کم تراکم ۳- گسترش‌های جسته‌وگریخته و منفک ۴- خرد شدن قدرت کاربری زمین در محله‌های کوچک؛۵-تسلط حمل‌ونقل بر وسایل نقلیه خصوصی شهری ۶- عدم برنامه‌ریزی متمرکز یا نظارت زمین ۷- توسعه تجاری به‌صورت خطی و طولانی؛ ۸- هرج‌ومرج‌های عظیم مالی در میان محله‌ها؛ ۹-تفکیک انواع کاربری‌های مختلف؛ ۱۰-اتکا بر فرایند حذف و پیگیری مالی برای خانه‌سازی کم‌درآمد (قنواتی و همکاران، ۱۳۹۱).

توسعه درون‌زا (میان افزا): بحث توسعه میان افزا سال ۱۹۷۶، اولین بار در کنفرانس Habitat در کانادا مطرح می‌گردد (ارجمند عباسی، ۱۳۸۷: ۳۲) و سه سال بعد مفهوم توسعه میان افزا برای اولین بار در سال ۱۹۷۹ توسط انجمن املاک و مستغلات آمریکا رسماً تعریف و در راستای اهداف اقتصادی بکار گرفته شد (W.H.Hudnut,2001:1). در سال ۱۹۸۹ پس از برگزاری کنفرانس برانت لند، گزارش WCED منتشر گردید که اولین سندی است که به‌طور روشن به توسعه پایدار اشاره می‌کند. یک سال بعد و متأثر از این سند گزارش سبز CEC در سال ۱۹۹۰ میلادی تهیه گردید و در سال ۱۹۹۳ میلادی دستور کار سران انتشار یافت. این اسناد که با محوریت موضوع توسعه پایدار تهیه شدند همگی متأثر از پارادایمی است که بعد از دهه ۷۰ مبنی بر توسعه درون‌زا شکل یافته است ولی هرکدام بخشی از این مفهوم را توسعه داده‌اند و آن را غنی ساخته‌اند. در طی این روند مفهوم توسعه میان افزا که قبل از توسعه پایدار مطرح می‌شود، تطور می‌یابد و تکامل پیدا می‌کند. توسعه میان افزا که در ابتدا در چارچوبی اقتصادی تعریف و تبیین می‌شود پس از درآمیختن با مفاهیم توسعه پایدار، به لحاظ زیست‌محیطی هم اهمیت پیدا می‌کند. هم‌اکنون ازجمله مزایایی که برای توسعه میان افزا ذکر می‌شود، مزایای زیست‌محیطی و ارتقای شاخص‌های توسعه پایدار شهری است (Wiley&sons,2006: 456)

توسعه درون‌زا به توسعه جدید در مناطق اولویت‌دار سرمایه‌گذاری و در زمین‌های خالی و متروکه درون نواحی ساخته‌شده جوامع موجود و درجایی که زیرساخت‌ها در آن مکان موجود هستند، اشاره دارد. درعین‌حال، تأکید توسعه درون‌زا بر احیاء و توسعه مجدد قطعات زمین در این‌گونه نواحی است (Kinietz, 2001: 4).

سازمان حفاظت محیط‌زیست آمریکا توسعه درونی شهر را آنتی‌تزی در مقابل رشد پراکنده شهر مطرح کرده و بیان داشته است توسعه درونی نه‌تنها نواحی سبز اطراف شهرها را حفظ می‌کند بلکه سبب بهره‌مندی قسمت اعظم شهروندان از مزایای مجاورت (در کنار هم کردن در مقابل رشد پراکنده و گمنامی که از مشخصات کلان‌شهرهاست). انواع حمل‌ونقل و استفاده از زیرساخت‌های شهری می‌شود (صارمی، ۱۳۹۲).

مناطق و فضاهای مستعد توسعه: برای تعریف قطعه زمینی که بتوان آن را زمین میان افزا خواند، متغیرهای چندی دخالت دارند؛ اما به نظر می‌رسد که سه عامل در همه شرایط و وضعیت‌ها مشترک باشند:

- عامل اول، تعریف به زمین‌های خالی یا زمین‌های محدود می‌شود که در مدتی طولانی، کمتر مورد بهره‌برداری قرارگرفته‌اند
- عامل دوم، به آن دسته از قطعه زمین‌های خالی و کم استفاده که در میان سطوح ساخته‌شده شهری محدود و محصورشده‌اند و توسعه‌نیافته‌اند، مربوط می‌گردد. بخشی از این سطوح به علت برنامه‌های ناموفق نوسازی شهری و یا تفکیک نامناسب زمین به وجود می‌آیند.

[Downloaded from hafthesar.iauh.ac.ir on 2026-11-19]
[DOR: 20.1001.1.23225602.1395.5.17.7.9]

• عامل سوم، با ضرورت بهره‌مندی از خدمات و امکانات شهری همچون سیستم شبکه‌های آب، فاضلاب، برق و مانند این‌ها در محل مرتبط می‌شود. لازم به ذکر است که ظرفیت زیرساخت‌ها لزوماً نباید جوابگوی توسعه‌های جدید، مخصوصاً در مقیاس وسیع پروژه‌های دارای تراکم بالا باشد (رفیعیان و همکاران، ۱۳۸۹)

بافت‌های ناکارآمد شهری (اراضی قهوه‌ای): بافت ناکارآمد یعنی محوطه‌ای که به علت ویرانی، برنامه‌ریزی ناقص و معیوب، تسهیلات ناکافی یا نامناسب، وجود کاربری‌های آسیب‌رسان، وجود ساختارهای غیر ایمن یا ترکیبی از این عوامل، برای ایمنی، سلامت یا رفاه زیان‌آوراست (صداقت رستمی و همکاران، ۱۳۸۹). طبق تعریف گروه کابرنت اراضی قهوه‌ای عبارت‌اند از سایت‌هایی که از کاربری قبلی خود یا سایت‌های مجاور متأثر شده، متروکه و بدون استفاده هستند و ممکن است دارای مشکلات آلودگی آشکار و یا بالقوه باشند، به‌طور عمده در نواحی شهری قرارگرفته‌اند و نیازمند مداخله برای بازگرداندن آن‌ها به کاربری سودمند هستند (سلیمانی و همکاران، ۱۳۹۴)

تاکنون تعریف موردتوافقی از اراضی قهوه‌ای بیان نشد است در کشورها و زمینه‌های مختلف تعریف‌های متفاوتی بیان‌شده است. برای مثال گفتمان حقوقی امریکا بر آلودگی به‌عنوان جزء کلیدی اراضی قهوه‌ای تأکید دارد. درحالی‌که در انگلستان زمینه برنامه‌ریزی، سایت اراضی قهوه‌ای ممکن است هر سایت قبلاً برای یک هدف غیر روستایی توسعه‌یافته باشد. بحث‌ها در مورد تعاریف مختلف در اروپا و ایالات‌متحده با توجه به مقیاس و ماهیت اراضی قهوه‌ای است. در تعاریف اروپایی در رابطه با این سایت‌ها، دو تعریف مربوطه شامل آلمان و فرانسه می‌باشد. در آلمان ساختمان‌های درون شهر که مورداستفاده قرار نمی‌گیرند و نواحی که نیاز به توسعه مجدد و نوسازی دارند. بااین‌حال، در فرانسه اراضی قهوه‌ای اشاره به فضای قبلاً توسعه‌یافته است که به‌طور موقت یا قطعاً رهاشده و نیاز دارد که به برای استفاده در آینده اصلاح شود. از بحث و گفتگو در تعاریف مختلف ارائه‌شده در بالا، چند ویژگی مشترک از Brownfields می‌توان ارائه کرد که شامل:

- زمین قبلاً توسعه‌یافته؛
- واقع در منطقه شهری؛
- در حال حاضر رهاشده؛
- نیاز به توسعه مجدد؛
- دارای مشکلات آلودگی واقعی یا قبلاً دچار شده به آلودگی (Cheng, et all., 2011).

روش تحقیق

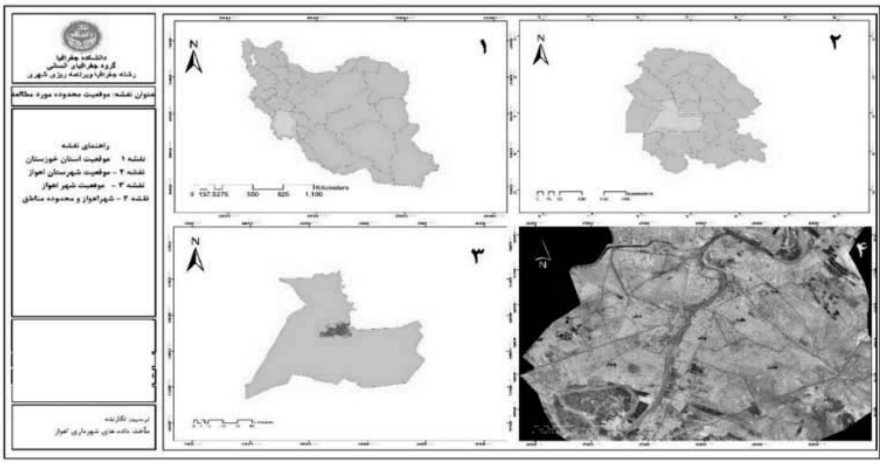
پژوهش حاضر ازنظر هدف کاربردی و ازنظر روش توصیفی –تحلیلی است. داده‌های موردنیاز به‌صورت کتابخانه‌ای و میدانی و با مراجعه به سازمان‌های مدیریت شهری جمع‌آوری گردید. جهت سنجش پراکنده رویی در شهر اهواز ابتدا با استفاده از داده‌های مربوط به مساحت و جمعیت (بلوک آماری سال‌های ۱۳۸۵ و ۱۳۹۰) در دوره‌های اخیر و پردازش آن‌ها، تغییرات فضایی- کالبدی شهر نشان داده شد. با استفاده از آمار فضایی (موران G،I عمومی (خوشه‌بندی زیاد/کم)، موران محلی، تحلیل لکه‌های داغ) نحوه پراکنش جمعیت بررسی گردید. بخش دوم که شناسایی ظرفیت‌ها و پتانسیل‌های درونی شهر می‌باشد بدین منظور با استفاده از تقسیم‌بندی حوزه‌های عمل توسعه درونی که سه حوزه اصلی (بهسازی و نوسازی بافت‌های مسئله‌دار شهری، اراضی خالی و توسعه‌نیافته و استفاده مجدد از بافت‌های ناکارآمد شهری (کاربری‌های فرا شهری) و ۹ حوزه فرعی (بافت فرسوده، بافت مخروبه، بافت حاشیه‌نشین، اراضی بایر، اراضی نظامی، اراضی صنعتی، زندان‌ها، قبرستان‌ها، اراضی پایانه و انبار) مبادرت به شناسایی این بافت‌ها و اراضی در محدوده شهر با استفاده از داده‌های کاربری اراضی شهر اهواز سال (۱۳۹۳) جهت توسعه درونی و محدود کردن پراکنده رویی در شهر اهواز گردید.

محدوده مورد مطالعه

کلان‌شهر اهواز در موقعیت جغرافیایی ۳۱ درجه و ۱۳ دقیقه تا ۳۱ درجه و ۲۳ دقیقه عرض شمالی و ۴۸ درجه و ۳۲ دقیقه تا ۴۸ درجه و ۴۷ دقیقه طول شرقی واقع‌شده است (معروف نژاد،۱۳۹۰: ۶۹). این کلان‌شهر مرکز استان خوزستان

[Downloaded from hafthesar.iauh.ac.ir on 2026-11-19]
[DOR: 20.1225602.1395.5.17.7.9]

می‌باشد که ارتفاع آن از سطح دریا ۱۸ متر است (شهرداری شهر اهواز،۱۳۹۱: ۹) این کلان‌شهر به‌وسیله رودخانه کارون به دو قسمت شرقی و غربی تقسیم می‌شود. جمعیت کلان‌شهر اهواز در اولین سرشماری عمومی نفوس و مسکن (۱۳۳۵) برابر ۱۲۰۰۹۸ نفر و در آخرین سرشماری یعنی (۱۳۹۰) برابر با ۱۱۱۲۰۲۱ نفر بوده است (مرکز آمار ایران،۱۳۳۵ تا ۱۳۹۰).

تصویر ۱- موقعیت شهر اهواز

یافته‌ها

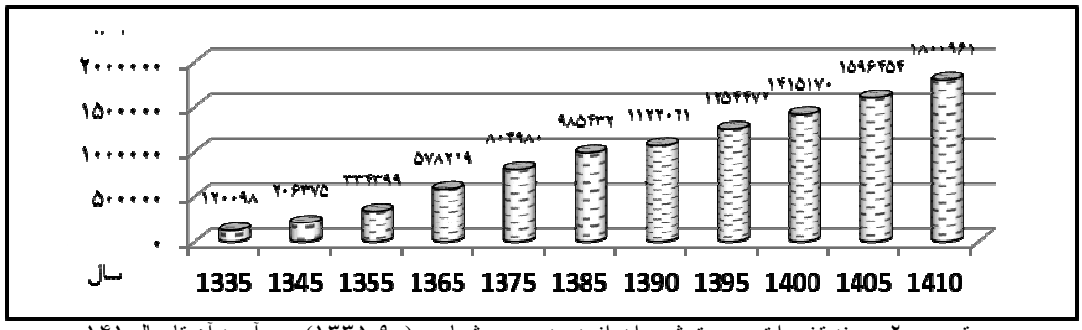
سنجش پراکنده رویی شهری: همان‌طور که در جدول شماره ۱، مشخص‌شده است جمعیت کلان‌شهر اهواز در سال ۱۳۳۵، ۱۲۰۰۹۸ نفر بوده است که این جمعیت در آخرین سرشماری یعنی سال ۱۳۹۰ به بیش از یک‌میلیون نفر یعنی به ۱۱۲۲۰۲۱ رسید (بدون احتساب منطقه ۵، ۱۰۶۴۱۷۷ نفر) و پیش‌بینی می‌شود جمعیت این کلان‌شهر در سال ۱۴۱۰ به ۱۸۰۰۹۶۱ برسد. نرخ رشد جمعیت و همچنین میزان مهاجرت در سرشماری‌های مختلف نوسان‌های زیادی داشته به‌گونه‌ای که در دوره سرشماری ۱۳۵۵ بیشترین میزان نرخ رشد جمعیت و مهاجرت رخ‌داده است که میزان آن‌ها به ترتیب ۶.۲ و ۳۰.۹ درصد و کمترین نرخ رشد جمعیت مربوط به سال ۱۳۹۰ با میزان ۱.۵۵ درصد بوده است. روند رشد جمعیت و مهاجرت در جدول شماره ۱ و نمودار شماره ۱ نشان داده‌شده است.

جدول ۱- روند تغییرات جمعیت شهر اهواز در دوره سرشماری (۹۰-۱۳۳۵) و برآورد آن تا سال ۱۴۱۰

سال	جمعیت*	متوسط رشد سالانه	افزایش نسبی جمعیت (درصد)	میزان مهاجران (درصد)
۱۳۳۵	۱۲۰۰۹۸	-	-	۲۷.۳
۱۳۴۵	۲۰۶۳۷۵	۵.۷	۷۲	۲۹.۳
۱۳۵۵	۳۳۴۳۹۹	۶.۲	۶۲	۳۰.۹
۱۳۶۵	۵۷۸۲۱۹	۵.۶	۷۳	۰.۱۵
۱۳۷۰	۷۲۴۶۵۳	۵/۶	۲۵	-
۱۳۷۵	۸۰۴۹۸۰	۳.۳	۱۱	۰.۸
۱۳۸۵	۹۸۵۴۳۲	۴.۳	۲۵	۰.۰۳
۱۳۹۰	۱۱۱۲۲۰۲۱	۱.۵۵	۸	-
۱۳۹۵	۱۲۵۴۴۷۲	۳.۳۴		-
۱۴۰۰	۱۴۱۵۱۷۰	۲.۴۴		-
۱۴۰۵	۱۵۹۶۴۵۴	۲.۴۴		-
۱۴۱۰	۱۸۰۰۹۶۱	۲.۴۴		-

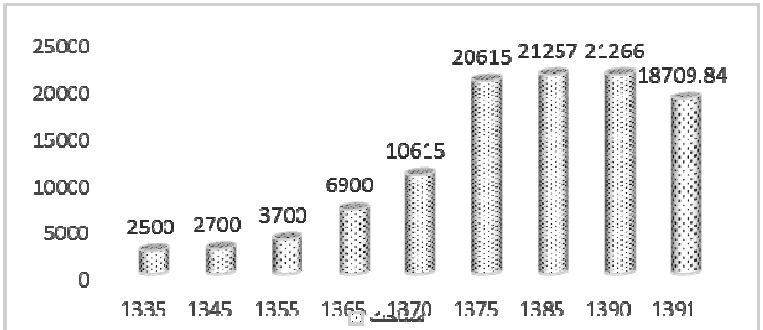
مأخذ: (شهرداری شهر اهواز، ۱۳۹۱: ۲۵) و (محمدی ده چشمه،۱۳۹۱)

[Downloaded from hafthesar.iauh.ac.ir on 2026-11-19]
[DOR: 20.1001.1.23225602.1395.5.17.7.9]

تصویر ۲- روند تغییرات جمعیت شهر اهواز در دوره سرشماری (۹۰-۱۳۳۵) و برآورد آن تا سال ۱۴۱

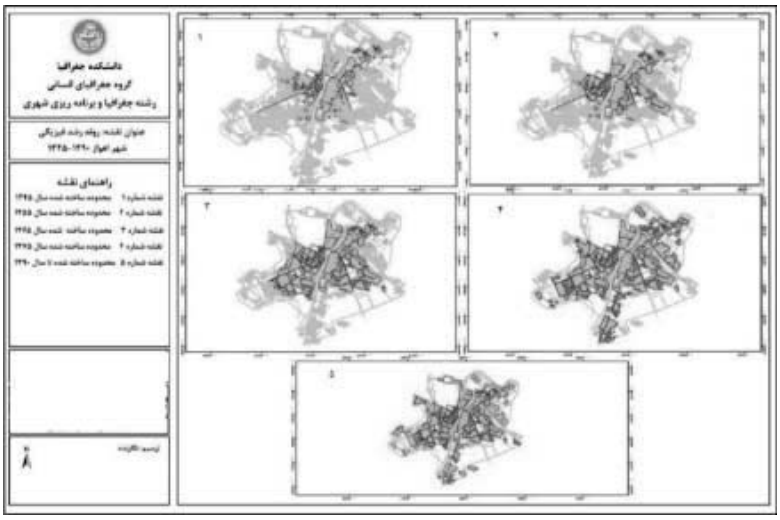
ازنظر مقطع زمانی، هسته اولیه شهر اهواز تا قبل از سال ۱۳۳۵ شامل خرم کوشک، اهواز قدیم، منطقه مرکزی (شامل محلات خزعلیه، خیابان‌های امام و طالقانی کنونی، نادری، باغ شیخ و باغ معین) بوده است (نادری و همکاران،۱۳۹۱) تغییرات وسعت شهر اهواز را این‌طور می‌توان بیان کرد که شهر اهواز در سال ۱۳۳۵، یک دهه قبل از تهیه اولین طرح جامع ۲۵۰۰ هکتار وسعت داشت و در سال ۱۳٤٥، ۲۰۰ هکتار به محدوده شهر افزوده شد در سال ۱۳۵۵ وسعت شهر به ۳۷۰۰ هکتار رسید بعد از یک دهه و در بحبوحه دفاع مقدس وسعت شهر به ٦۹۰۰ هکتار رسید در سال ۱۳۷۰ وسعت شهر در افق طرح جامع (۱۳٤۷)، ۱۰٦۱۵ هکتار رسید. در سال ۱۳۷۵، با تغییر محدوده طرح جامع وسعت شهر به ۲۰٦۱۵ هکتار تغییر کرد و طبق داده‌های سالنامه‌های آماری هر وسعت شهر در سال‌های ۱۳۸۵ و ۱۳۹۰ به ترتیب ۲۱۲۵۷ و ۲۱۲٦٦ هکتار بوده و در سال ۱۳۹۱ با توجه به جدا کردن منطقه ۵ از محدوده شهر وسعت شهر به ۱۸۷۰۹.۸۷ هکتار کاهش پیدا کرد. تصویر ۳ تغییرات مساحت را طی سال‌های ۱۳۳۵ تا ۱۳۹۱ نشان می‌دهد. همچنین تصویر ٤ روند رشد فیزیکی شهر اهواز طی دهه‌های ۱۳۹۰-۱۳۳۵ و نقشه شماره ۳ محدوده منطقه ۵ که از شهر اهواز جدا گردید را نمایش می‌دهند.

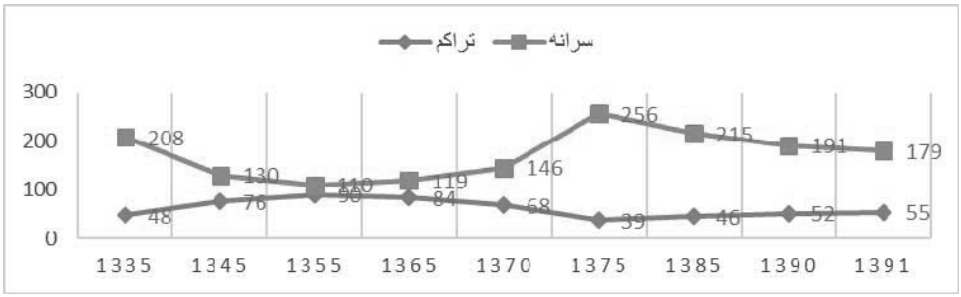
تصویر ۳- روند تغییرات مساحت در شهر اهواز طی سال‌های ۱۳۹۱-۱۳۳۵ (شریفی،۱۳۸۵: ۱۰۱)
و (آمارنامه‌های شهرداری شهر اهواز، ۹۱-۱۳۹۰)

تغییرات سرانه و تراکم: به‌تبع تغییرات مساحت و جمعیت ویژگی‌های مانند تراکم و سرانه در شهر دچار تغییرات شده است. تغییرات تراکم در شهر اهواز از ۴۸ نفر در هکتار در سال ۱۳۳۵ تا ۵۵ نفر در هکتار در سال ۱۳۹۱ در نوسان بوده است. در طی سال‌های ۱۳۳۵ تا ۱۳۹۱ بالاترین حد سرانه مربوط به سال ۱۳۷۵ با ۲۵۶ مترمربع بوده و کمترین سرانه در سال ۱۳۵۵، ۱۱۰ مترمربع بوده است. روند تغییرات تراکم و سرانه بیان‌کننده این نکته است که شهر اهواز درمجموع یک شهر با تراکم پایین است و حتی از حد متوسط استاندارد تراکم کمتر است و همچنین در مقایسه با شهرهای بزرگ شهر تراکم پایینی دارد. از مهم‌ترین دلایل تراکم پایین‌شهر گسترش افقی شهر و ساخت‌وساز شهر در ساختمان‌های یک طبقه (شهر قدکوتاه) است. تصویر ۵ روند این تغییرات را بازگو می‌کند.

[Downloaded from hafthesar.iauh.ac.ir on 2026-11-19]
[DOR: 20.1225602.1395.5.17.7.9]

تصویر ۴- روند رشد فیزیکی شهر اهواز ۱۳۹۰-۱۳۳۵

تصویر ۵- روند تغییرات سرانه و تراکم در اهواز (۱۳۹۰-۱۳۳۵)

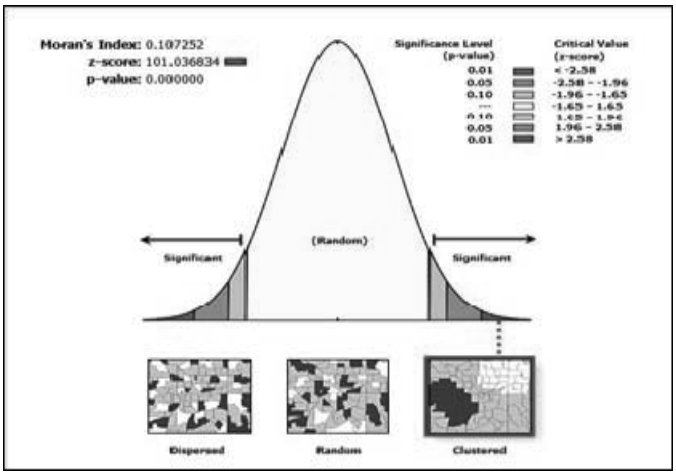
همچنین از روش‌های آمار فضایی به‌منظور تحلیل شکل شهر در این پژوهش استفاده گردید. تحلیل‌های آمار فضایی در GIS ازجمله روش‌های توسعه‌یافته در دهه‌های اخیر هستند که با توجه به دخیل کردن عامل فضا در محاسبات آماری، توانایی بالایی در ارائه الگوهای فضایی رشد و توسعه دارند.

شاخص موران I (خودهمبستگی فضایی): اگر مقدار شاخص موران نزدیک به عدد مثبت یک (+1) باشد داده‌ها دارای خودهمبستگی فضایی و دارای الگوی خوشه‌ای بوده و اگر مقدار شاخص موران نزدیک به عدد منفی یک (-1) باشد، آنگاه داده‌ها ازهم‌گسسته و توزیع یافته می‌باشند. با توجه به تصویر ۶ می‌توان بیان کرد، شاخص موران ۰.۱۰۷۲۵۲ می‌باشد. نزدیک به یک است می‌توان گفت که داده‌ها دارای خودهمبستگی فضایی و الگوی خوشه‌بندی می‌باشند مقدار بالای Z (۱۰۱.۰۳۶۸۳۴) و پایین بودن (۰.۰۰۰۰۰۰)=p-value نشان از تائید الگوی خوشه‌بندی جمعیت است. اگر جمعیت به‌صورت نرمال در فضا پخش‌شده باشد، شاخص مورد انتظار باید مقدار منفی ۰.۰۰۰۱۰۶- باشد.

جدول ۲- نتایج تحلیل آماره موران در پراکنش جمعیت شهر اهواز

شاخص موران	۰.۱۰۷۲۵۲
شاخص مورد انتظار	-۰.۰۰۰۱۰۶
واریانس	۰.۰۰۰۰۰۱
امتیاز استانداردشده (Z)	۱۰۱.۰۳۶۸۳۴
p-value	۰.۰۰۰۰۰۰

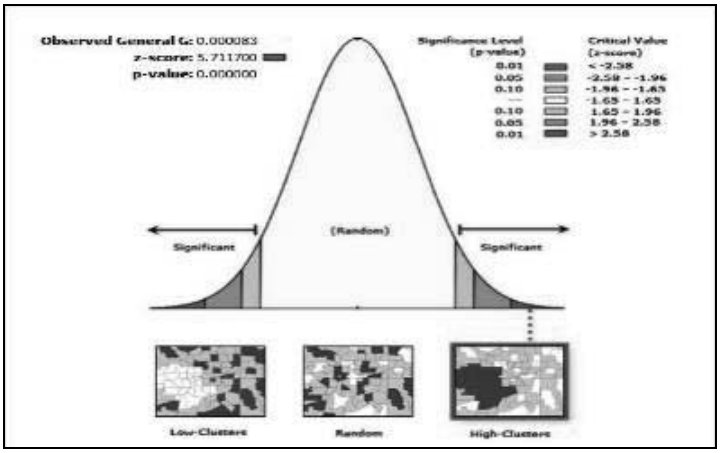
[Downloaded from hafthesar.iauh.ac.ir on 2026-11-19]
[DOR: 20.1001.1.23225602.1395.5.17.7.9]

تصویر ۶-**Error! No text of specified style in document.** نمایش گرافیکی الگوی پراکنش جمعیت در شهر اهواز با استفاده از مدل موران

تحلیل خوشه‌بندی زیاد/کم به‌اندازه گیری میزان تراکم و خوشه‌بندی مقادیر زیاد و یا کم متغیر در محدوده موردمطالعه می‌پردازد. با

توجه به تصویر ۷ و جدول ۳ ملاحظه می‌گردد که مقدار Z برابر با ۵.۷۱۱۷۰۰ است و با توجه به مقدار (۰.۰۰۰۰۰۰۰) p-value=نتیجه می‌گیریم که داده‌ها خوشه‌بندی‌شده‌اند. با توجه به مثبت بودن مقدار Z می‌توان گفت که این خوشه‌بندی در مقادیر با تراکم بالای جمعیت وجود دارد. به بیانی دیگر یعنی بیشتر بخش‌های شهر که دارای تراکم بالای جمعیتی هستند در کنار هم قرارگرفته‌اند. همچنین اگر قرار بود جمعیت به‌صورت نرمال در محدوده توزیع شود باید مقدارG مورد انتظار ۰.۰۰۰۰۷۷۰ باشد.

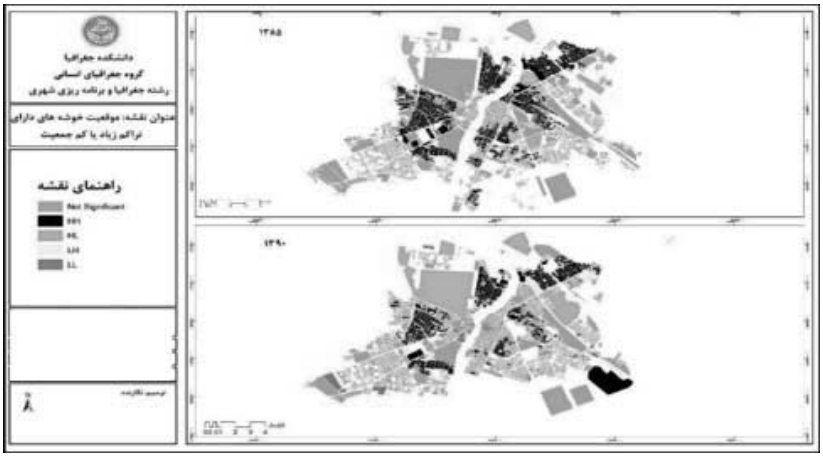
تصویر ۷- نمایش گرافیکی الگوی پراکنش جمعیت با استفاده از G عمومی

جدول ۳- نتایج تحلیلG عمومی در بررسی پراکنش جمعیت

شاخص G مشاهده‌شده	۰.۰۰۰۰۸۳
شاخص G مورد انتظار	۰.۰۰۰۰۷۷
واریانس	۰.۰۰۰۰۰۰
امتیاز استانداردشده (Z)	۵.۷۱۱۷۰۰
p-value	۰.۰۰۰۰۰۰

[Downloaded from hafthesar.iauh.ac.ir on 2026-11-19]
[DOR: 20.1225602.1395.5.17.7.9]

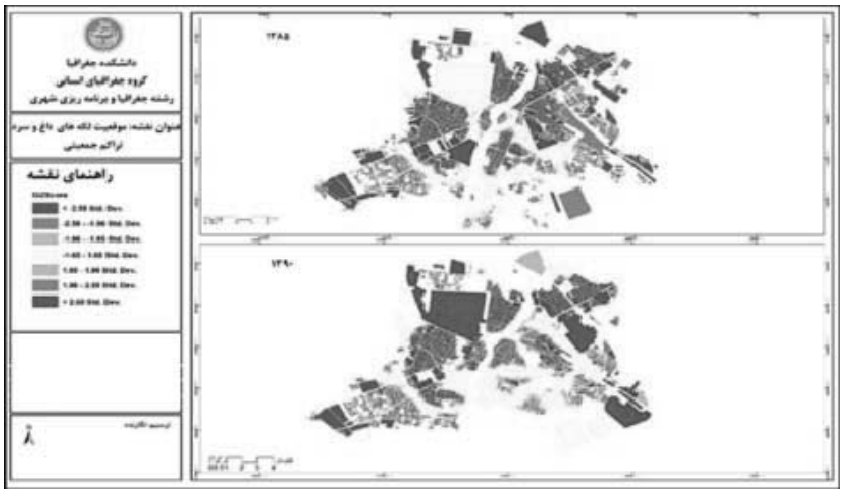
موران محلی: تحلیل خوشه و ناخوشه که به شاخص انسلین محلی موران نیز شناخته می‌شود، از ابزارهای مفید برای نمایش توزیع آماری پدیده‌ها در فضا می‌باشد. این ابزار نشان می‌دهد که در کجاها مقادیر زیاد و یا کم این پدیده‌ها در فضا به‌طور خوشه‌ای توزیع‌شده‌اند (عسگری،۱۳۹۰: ۷۴).

تصویر ۸- موقعیت خوشه‌ها و ناخوشه‌های تراکم جمعیت در شهر اهواز

در تحلیل نتایج موران محلی که با استفاده از بلوک آماری سال ۱۳۸۵ و ۱۳۹۰ انجام شد می‌توان گفت توزیع جمعیت به‌صورت خوشه‌بندی نمایش داده‌شده است در این خروجی خوشه‌های با تراکم بالای جمعیت (HH) خوشه‌های با تراکم پایین جمعیت (LL) ناخوشه‌های با تراکم بالا که توسط بخش‌های با تراکم پایین محاصره‌شده‌اند (HL) و بخش‌هایی با تراکم پایین که توسط بخش‌های با تراکم بالا در برگرفته‌شده‌اند.

تحلیل لکه‌های داغ: تحلیل لکه‌های داغ جهت بررسی خوشه‌بندی داده‌ها به کار می‌رود اینکه داده‌های با مقادیر زیاد و یا کم چگونه خوشه‌بندی‌شده‌اند. آماره G_i با توجه امتیاز z تحلیل می‌شود برای امتیاز z مثبت و معنادار ازنظر آماری، هرچه امتیاز z بزرگ‌تر باشد، مقادیر بالا به میزان زیادی خوشه‌بندی‌شده و لکه داغ تشکیل می‌دهند. برای امتیاز z منفی و معنادار ازنظر آماری، هرچه امتیاز z کوچک‌تر باشد به معنای خوشه‌بندی شدیدتر مقادیر پایین خواهد بود و این‌ها در حقیقت لکه‌های سرد را نشان می‌دهند (عسگری،۱۳۹۰: ۸۱).

تصویر ۹- موقعیت لکه‌های داغ و سرد تراکم جمعیت شهر اهواز با استفاده از روش Hot Spot Analysis

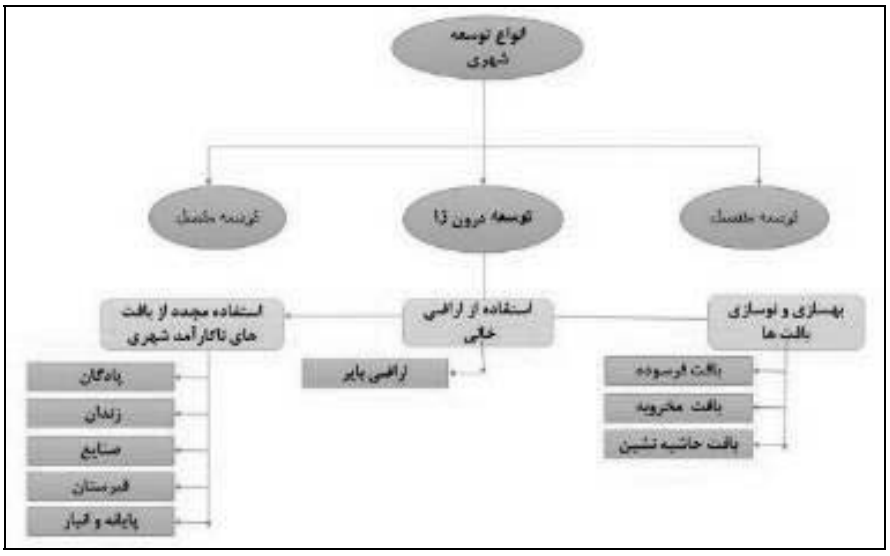
در تصویر ۹ لکه‌های آبی‌رنگ (لکه‌های سرد) محدوده‌ای است که در آن جمعیت در شهر اهواز دارای تراکم پایین و لکه‌های قرمزرنگ (لکه‌های داغ) محدوده‌هایی هستند که در آن‌ها جمعیت در شهر اهواز دارای تراکم بالا می‌باشند. در توزیع

[Downloaded from hafthesar.iauh.ac.ir on 2026-11-19]
[DOR: 20.1001.1.23225602.1395.5.17.7.9]

جمعیت در شهر اهواز می‌توان گفت که در جمعیت در بخش‌های میانی دارای تراکم بالا می‌باشد و در قسمت‌های مرکزی شهر که شامل بازار و محل ادارات و سازمان‌ها می‌باشد و همچنین بخش‌های جنوب غربی، جنوب شرقی و شمال شرقی دارای تراکم پایین جمعیت می‌باشند.

با توجه به اینکه بخش اول این پژوهش بررسی توسعه فضایی و کالبدی و پراکنده رویی شهر اهواز است. در جمع‌بندی از این بخش باید گفت که شهر اهواز در دوره‌های اخیر (۱۳۹۰-۱۳۳۵) رشد فضایی و جمعیتی زیادی داشته است طبق بررسی‌های انجام‌گرفته شد شهر اهواز در سال ۱۳۳۵ مساحتی ۲۵۰۰ هکتاری داشته است و در سال ۱۳۹۰(قبل از جدا شدن منطقه ۵ از شهر) به ۲۲۰۰۰ هکتار رسید و در سال ۱۳۹۱ با توجه به جدا کردن منطقه ۵ از محدوده شهر وسعت شهر به ۱۸۷۰۹.۸۷ هکتار کاهش پیدا کرد. تغییرات تراکم در شهر اهواز از ۴۸ نفر در هکتار در سال ۱۳۳۵ تا ۵۵ نفر در هکتار در سال ۱۳۹۱ در نوسان بوده است. نتیجه مدل‌های آمار فضایی (موران I، خوشه‌بندی زیاد/کم (G عمومی)، موران محلی و تحلیل لکه‌های داغ) توزیع خوشه‌ای جمعیت را در شهر نمایش می‌دهد و این نکته را گوشزد می‌کند که جهت جلوگیری از ادامه این روند باید راهبردهای مانند توسعه درون‌زا، شهر فشرده در جهت کاهش جنبه‌های منفی پراکنده رویی در دستور کار سازمان‌ها و مراکز مدیریتی ذیربط قرارداد.

تحلیل وضعیت ظرفیت‌های درون‌زای شهر: در توسعه درون‌زای شهر، بیشترین توجه معطوف به استفاده کارآمدتر از زمین‌هایی است که قبلاً تحت پوشش توسعه شهری درآمده و داخل در محدوده شهری هستند. در این رویکرد بخش اعظم رشد آینده جمعیت و نیاز به توسعه شهر را می‌توان در داخل خود محدوده شهر و از طریق پر کردن بافت‌های خالی موجود در شهر، افزایش متعادل تراکم، نوسازی و بازسازی مناطق متروکه و فرسوده و احیا و تغییر کاربری بناهای قدیمی برآورده ساخت؛ بنابراین می‌توان گفت حوزه‌های عمل توسعه درون‌زا در رابطه با توسعه کالبدی شهر در دو سه حوزه اصلی و نه حوزه فرعی قابل‌بررسی است. حوزه‌های اصلی توسعه درون‌زا شامل بهسازی و نوسازی بافت‌های مسئله‌دار شهری، اراضی خالی و توسعه‌نیافته و استفاده مجدد از بافت‌های ناکارآمد شهری (کاربری‌های فرا شهری) می‌باشد. در این پژوهش با استفاده از این تقسیم‌بندی مبادرت به شناسایی این بافت‌ها و اراضی در محدوده شهر اهواز شد.

تصویر ۱۰- حوزه‌های عمل توسعه درون‌زا در شهر

بهسازی و نوسازی بافت‌های مسئله‌دار شهری

بافت‌های فرسوده: در شهر اهواز طبق مطالعات طرح بافت فرسوده در محدوده فعلی شهر ۱۱ محدوده بافت فرسوده شناسایی‌شده است که در جدول ۴ نام و مساحت آن‌ها ذکرشده است:

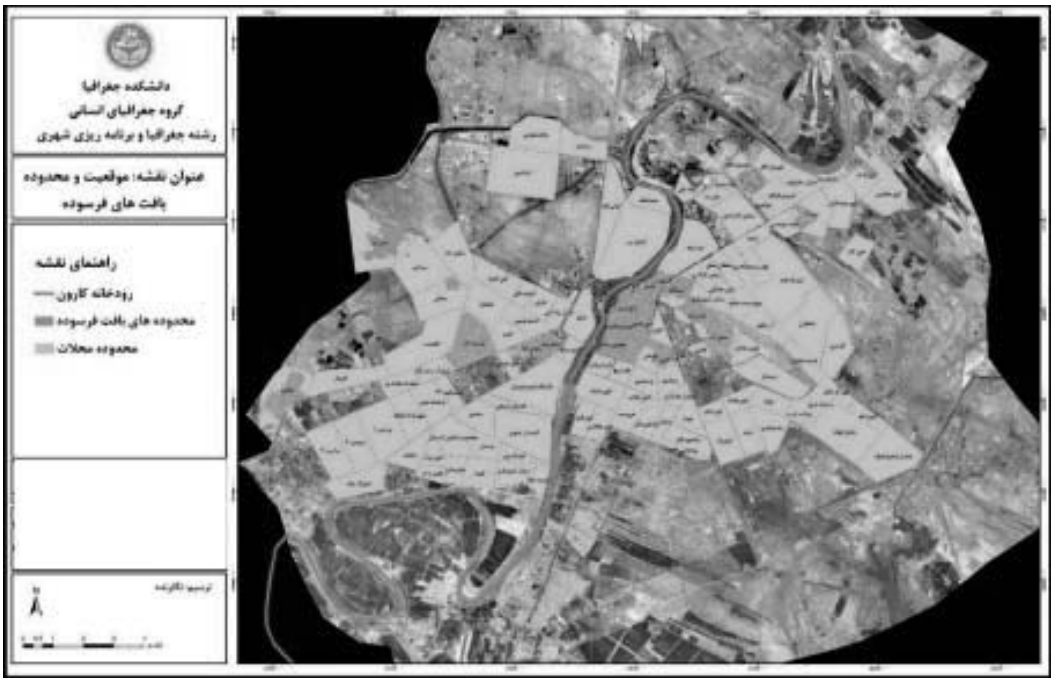
[Downloaded from hafthesar.iauh.ac.ir on 2026-11-19]
[DOR: 20.1225602.1395.5.17.7.9]

جدول ۴- نام و مساحت محدوده‌های بافت فرسوده شهر اهواز

ردیف	نام	مساحت (هکتار)
۱	زرگان	۳۳/۳۴
۲	زویه	۲۳/۱۸
۳	منبع آب و حصیرآباد	۱۷۱/۷۲
۴	آسیاباد	۵۱/۴
۵	عامری و خزعلیه	۵۵/۹۲
۶	مرکز شهر و یوسفی	۳۵۲/۴
۷	کوی علوی (شلنگ‌آباد)	۱۶۵/۵۴
۸	کوی صیاحی	۱۹/۲۱
۹	عین دو	۵۹/۳۸
۱۰	ملاشیه	۱۰۱/۰۵
۱۱	نهضت آباد	۶۸/۸۲

مأخذ: (مهندسین مشاور فجر و توسعه،۱۳۹۱: ۱۱۶)

طبق جدول بالا، منبع آب و حصیرآباد با ۳۵۲.۴ هکتار بیشترین مساحت و کوی صیاحی با ۱۹.۲۱ هکتار کمترین مساحت را داراست. ناگفته نماند که تعدادی از محدوده‌های بافت فرسوده جزو اراضی و بافت‌های حاشیه‌نشین و روستاهای ادغام‌شده در محدوده خدماتی شهر می‌باشند. موقعیت و محدوده بافت‌های فرسوده شهر اهواز در تصویر ۱۱ ارائه‌شده است. با توجه به نقشه می‌توان گفت بیشترین محدوده‌های بافت فرسوده در محدوده منطقه یک و هفت شهری قرار دارند.

تصویر ۱۱- موقعیت و محدوده بافت‌های فرسوده شهر اهواز

بافت‌های حاشیه‌نشین: شهر اهواز به علت مرکزیت استانی، وجود صنایع و جنگ تحمیلی و محرومیت شهرهای اطراف و... در دهه‌های قبل جاذب مهاجران زیادی بوده که اکثر این مهاجران قشر فقیر بودند به علت عدم صحیح مدیریت شهری عدم اجرای قوانین این مهاجران در سکونتگاه‌های غیررسمی و حاشیه شهر ساکن شدند. در این پژوهش مجال آن بحث نیست و ارجاع داده می و شود به سایر پژوهش‌های مرتبط با سکونتگاه‌های غیررسمی در شهر اهواز انجام‌گرفته است.

[Downloaded from hafthesar.iauh.ac.ir on 2026-11-19]
[DOR: 20.1001.1.23225602.1395.5.17.7.9]

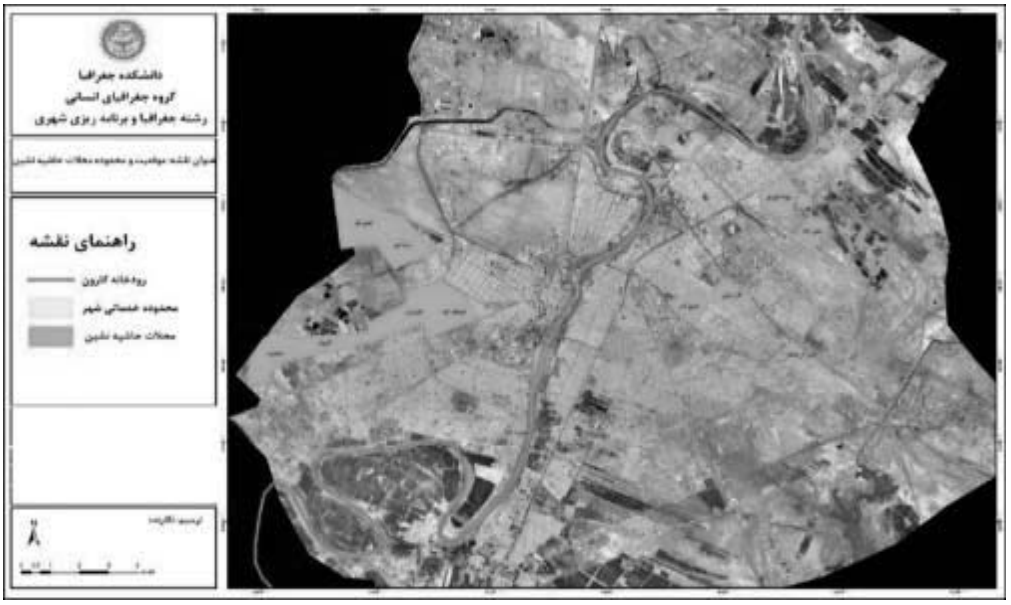
در طرح شناسایی محلات شهر اهواز، محلات مندرج در جدول ۵ به‌عنوان محلات حاشیه‌نشین شناسایی شدند. بیشترین محدوده‌های حاشیه‌نشین در منطقه ۶ قرار دارند. مبدأ ساکنان این محلات شهرهای غرب و جنوب غرب شهر اهواز بوده‌اند.

جدول ۵- محلات حاشیه‌نشین شهر اهواز سال ۱۳۹۲

نام	مساحت (هکتار)	جمعیت	نوع	تراکم	منطقه
گلدشت	۲۷۳.۷۸۹	۲۱۹۵	جمعیتی- اجتماعی- اقتصادی (حاشیه‌نشین)	۸	۶
گلبهار	۱۵۹.۸۶۲	۲۲۳۵	جمعیتی- اجتماعی- اقتصادی (حاشیه‌نشین)	۱۴	۶
سیاحی	۲۲۳.۹۷۱۷	۵۲۸۶	جمعیتی- اجتماعی- اقتصادی (حاشیه‌نشین)	۲۳.۶	۶
شلنگ‌آباد	۲۱۰.۶۶۳	۵۳۰۸۸	جمعیتی- اجتماعی- اقتصادی (حاشیه‌نشین)	۲۵۲	۶
عین دو	۳۳۰.۸۱۵		جمعیتی- اجتماعی- اقتصادی (حاشیه‌نشین)		۶
ملاشیه	۲۲۵.۹		جمعیتی- اجتماعی- اقتصادی (حاشیه‌نشین)		۶
زویه ملی راه	۳۹.۷۷۴	۱۷۷۰	جمعیتی- اجتماعی- اقتصادی (حاشیه‌نشین)	۴۴.۵	۳
علی‌آباد	۸۵.۶۷۷	۲۹۳۶	اجتماعی- اقتصادی (حاشیه‌نشین)	۳۴.۲	۳
زویه کوروش	۱۴۳.۶۵۱	۷۲۸۲	جمعیتی- اجتماعی- اقتصادی (حاشیه‌نشین)	۵۰.۷	۳
زرگان	۴۵.۵۸۵		جمعیتی- اجتماعی- اقتصادی (حاشیه‌نشین)		۳
چنیبه علیا	۵۳.۹۳۳	۱۶۴۴	اجتماعی- اقتصادی (حاشیه‌نشین)	۳۰.۵	۴
منبع آب	۱۰۹.۶۴۲	۲۷۳۳۹	جمعیتی- اجتماعی- اقتصادی (حاشیه‌نشین)	۲۴۹.۳	۷
آل صافی	۹۴.۴۶۷	۳۱۴۲	جمعیتی- اجتماعی- اقتصادی (حاشیه‌نشین)	۳۳.۳	۷
کوی آل طاهر	۵۳.۲۷۹	۱۹۶۳	جمعیتی- اجتماعی- اقتصادی (حاشیه‌نشین)	۳۶.۸	۸

مأخذ: (معاونت برنامه‌ریزی و توسعه شهرداری اهواز،۱۳۹۲: ۱۴)

مساحت محلات حاشیه‌نشین شهر اهواز ۲۰۵۱.۰۰۸۷ هکتار می‌باشد و جمعیت محلات بدون احتساب محلات ملاشیه، زرگان و عین دو ۱۰۸۸۸۰ نفر می‌باشد. تصویر ۱۲ محدوده محلات حاشیه‌نشین را نشان می‌دهد.

تصویر ۱۲- موقعیت و محدوده محلات حاشیه‌نشین شهر اهواز

اراضی بایر

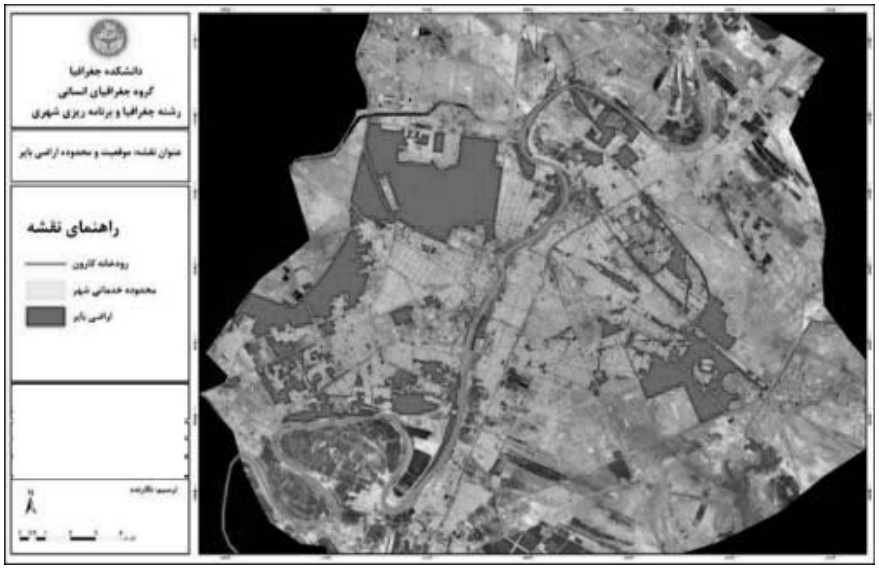
با بررسی کاربری اراضی در شهر اهواز مشخص‌شده که اراضی بایر بیشترین سهم در حوزه‌های مربوط به توسعه درون‌زای شهردارند. به علت پراکندگی و رشد شهر و عدم مدیریت صحیح، اراضی زیادی در شهر به‌صورت توسعه‌نیافته و بدون ساخت‌وساز نمایان است که تحت عنوان اراضی بایر می‌توان از اولویت‌های مهم در توسعه درون‌زای شهر درنظرگرفت. در

[Downloaded from hafthesar.iauh.ac.ir on 2026-11-19]
[DOR: 20.1225602.1395.5.17.7.9]

شهر اهواز بیشترین مساحت مربوط به منطقه ۲ شهری (مقدار زیادی از این اراضی بایر منطقه ۲ در محدوده پادگان لشکر ۹۲ زرهی قرار دارد با توافق بین شهرداری و ارگان‌های نظامی قرار شد که پادگان به بیرون از شهر انتقال پیدا کند و این اراضی بایر در جهت توسعه شهری قرار گیرند) و کمترین مقدار اراضی بایر در منطقه یک قرار دارند. مقدار و موقعیت اراضی بایر رامی توان در جدول ۶ و تصویر ۱۳ ملاحظه کرد.

جدول ۶- مساحت و تعداد قطعات اراضی بایر در شهر اهواز

بایر	مساحت (مترمربع)	اعداد	درصد
۱	۸۰.۷۰۸۸	۴۱۵	۰.۰۰۳۳
۲	۱۷۲۰.۹۸۷۴۱	۲۷۳	۲۹.۸
۳	۷۸۹.۰۰۸۲۱۸۹	۴۰۳	۱۳.۶
۴	۹۵۸.۳۰۵۲۰۰۷	۸۰۸	۱۶.۵
۶	۱۱۶۵.۲۵۹۲۳۶	۳۵۹	۲۰.۱
۷	۱۳۸.۴۴۶۵۳۲	۳۶۲	۲.۳
۸	۹۲۰.۳۹۷۷۴۴۹	۳۸۶	۱۵.۹
کل	۵۷۷۳.۱۱۳۲۲۱	۳۰۰۶	۱۰۰

تصویر ۱۳- موقعیت و محدوده اراضی بایر در شهر اهواز

علاوه بر بافت‌های حاشیه‌نشین و بافت فرسوده و اراضی بایر در شهر اهواز که شرح داده شد می‌توان از اراضی مخروبه، اراضی نظامی، اراضی صنعتی، زندان‌ها، قبرستان، پایانه و انبار جهت استفاده در توسعه درونی بهره برد. جدول شماره مساحت و درصد و شکل شماره موقعیت این اراضی را در شهر اهواز نشان می‌دهد.

اراضی مخروبه			اراضی نظامی			اراضی زندان‌ها			اراضی صنعتی		
منطقه	مساحت	درصد	منطقه	مساحت	درصد	منطقه	مساحت	درصد	منطقه	مساحت	درصد
۱	۸۱۰۹۳.۲۹	۱۱.۸	۱		۰	۱		۰	۱	۱۴۷۸۱۶.۴	۱.۰۱
۲	۱۵۱۷۶.۱۱	۲.۲	۲	۱۱۴۵۴۲۹	۲۱.۰	۲		۰	۲	۴۵۸۸۶۲.۹	۳.۱
۳	۹۸۰۴۵.۵۸	۱۴.۲	۳	۹۴۴۶۴۳.۸	۱۷.۳	۳		۰	۳	۳۹۳۲۲۴.۱	۲.۶
۴	۲۴۹۷۸۶.۶	۳۶.۴	۴	۱۵۵۴۷.۲۹	۰.۲۸	۴		۰	۴	۲۳۰۸۳۵۸	۱۵.۷
۶	۲۰۴۲۱۵.۹	۲۹.۷	۶	۴۳۶۵۳۵.۳	۸.۰۲	۶	۳۹۶۲.۲۸۵	۵.۴	۶	۲۳۰۰۶۱۸	۱۵.۷
۷	۳۱۶۱۰.۴۷	۴.۶	۷	۲۸۹۶۲۷۴	۵۳.۲	۷	۴۶۶۲۱.۴۷	۶۴.۴	۷	۱۷۳۳۹۸۶	۱۱.۸
۸	۵۹۹۱.۳۲	۰.۸۷	۸		۰	۸	۲۱۷۸۱.۶۲	۳۰.۰	۸	۷۲۸۹۲۹۸	۴۹.۸

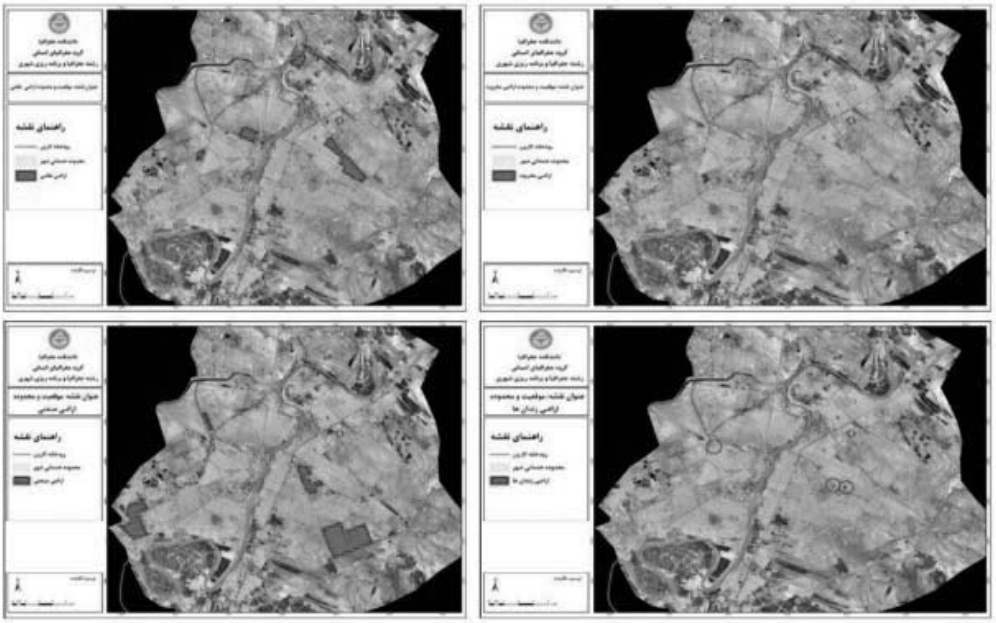
[Downloaded from hafthesar.iauh.ac.ir on 2026-11-19]
[DOR: 20.1001.1.23225602.1395.5.17.7.9]

کل	۶۸۵۹۱۹.۲	۱۰۰	کل	۵۴۳۸۴۲۹	۱۰۰	کل	۷۲۳۶۵.۳۸	۱۰۰	کل	۱۴۶۳۲۱۶۳	۱۰۰

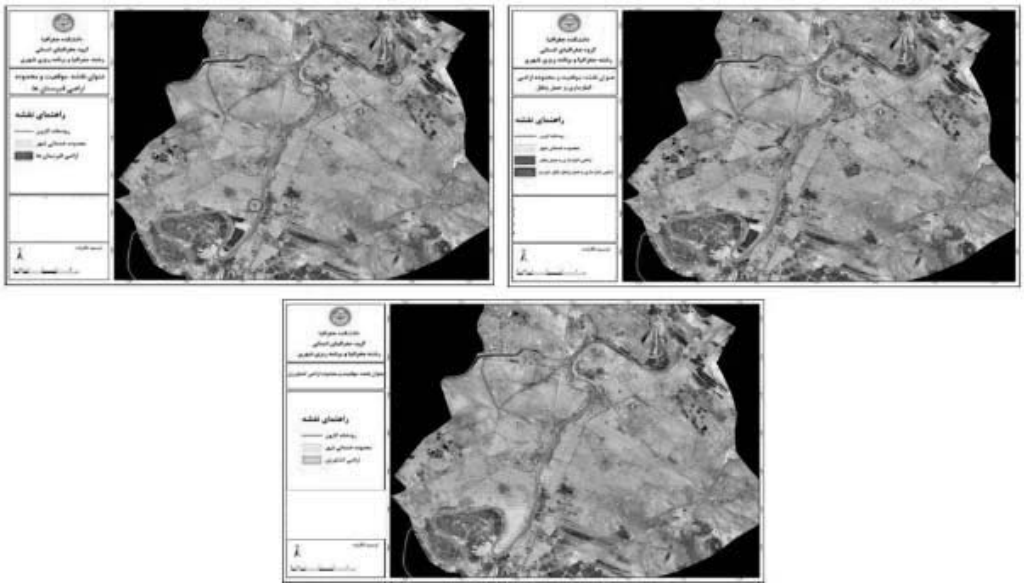
جدول ۷- مساحت و درصد بافت‌های مناسب جهت توسعه درون‌زا

اراضی پایانه و انبار			اراضی قبرستان‌ها			اراضی کشاورزی		
منطقه	مساحت	درصد	منطقه	مساحت	درصد	منطقه	مساحت	درصد
۱	۴۵۱۱۷.۱۵	۱.۴	۱		۰	۱	۴۹۴۵۹۶.۱	۸.۱۱۸
۲		۰	۲		۰	۲	۵۵۶۸.۳۸۳	۰.۰۹
۳	۳۲۹۶۳.۲۶	۱.۰	۳	۳۶۷۴۵.۳۹	۶۲.۵	۳	۱۲۰۶۷۰۸	۱۹.۸
۴	۱۴۶۷۷۰.۶	۴.۸	۴	۲۲۰۳۰.۴۵	۳۷.۴	۴	۴۰۶۲۱۴۴	۶۶.۶
۶	۱۷۱۴۸۲۵	۵۶.۶	۶		۰	۶	۱۹۷۳۱۳.۱	۳.۲
۷	۱۴۸۰۶۱.۶	۴.۸	۷		۰	۷		۰
۸	۷۱۰۱۰۳.۶	۲۳.۴	۸		۰	۸	۱۲۵۷۴۶	۲.۰۶

ادامه جدول ۷- مساحت و درصد بافت‌های مناسب جهت توسعه درون‌زا

[Downloaded from hafthesar.iauh.ac.ir on 2026-11-19]
[DOR: 20.1225602.1395.5.17.7.9]

تصویر ۱۴- موقعیت و محدوده بافت‌های مناسب جهت توسعه درون‌زا

در مباحث مربوط به پراکنده رویی و توسعه پایدار شهری تأکید شده که گسترش و توسعه شهر به‌گونه‌ای باشد که باعث از بین رفتن اراضی کشاورزی و باغات نشود. اراضی کشاورزی و باغات به علت تأمین مواد غذایی، تأثیر در ملایمت و خنکی هوای شهر، کاهش آلودگی‌های شهر و... باید همواره در حفظ آن‌ها کوشید. شهر اهواز و اطراف آن به سبب وجود رودخانه کارون و زمین‌های مسطح، کشاورزی از قدیم‌الایام همیشه پررونق بوده است در دهه‌های اخیر رشد صنایع به‌ویژه نفت و رشد شهر سبب از بین رفتن اراضی زیادی شده است. با توجه به داده‌های استخراجی از نقشه کاربری اراضی شهر اهواز حدود ۶۰۹۲۰۷۴.۹۸۴ مترمربع اراضی باغات و کشاورزی در محدوده شهر وجود دارد. با توجه به ویژگی‌های این اراضی ازجمله بازدهی محصول، موقعیت آن در شهر باید در حفظ آن تلاش کرد در صورت عدم بازدهی کافی و جرم خیزی با تغییر کاربری آن‌ها به کاربری فضای سبز که شهر از کمبود آن رنج می‌برد باعث ارتقا کیفیت زندگی شهروندان شد.

نتیجه‌گیری

رشد شتابان جمعیت شهرنشین، هجوم جمعیت مهاجر به شهرهای بزرگ و لزوم پاسخ‌گویی به نیازهای جمعیت شهرنشین و نیز ارائه خدمات شهری، ضرورت به‌کارگیری تمام توان‌ها و ظرفیت‌های موجود شهر را بیش‌ازپیش نمایان می‌سازد. بدین منظور لازم است تا به‌جای توسعه و رشد بی‌رویه شهر به‌صورت افقی، از طریق پر کردن بافت موجود شهر، افزایش متعادل تراکم و تغییر کاربری بناهای قدیمی و آلوده‌کننده، به رشد و توسعه پایدار شهر دست‌یافت. از سوی دیگر اقتضای زندگی شهرنشینی امروزی چنین است که شهرها مکانی برای زندگی، کار و تفریح باشند و الگوی سکونت در حومه‌ها، کار یا تحصیل در مراکز شهری، دیگر جذابیتی برای شهروندان ندارد. در پیاده‌سازی این توسعه انتخاب نقاط مناسب و مطلوب برای توسعه از اهمیت بالایی برخوردار است به همین منظور در این پژوهش در وهله اول به بررسی تغییرات فضایی-کالبدی و الگوی پراکنده رویی در شهر اهواز و در بخش دوم پژوهش با استفاده از تقسیم‌بندی وزارت مسکن و شهرسازی در حوزه‌های عمل توسعه درون‌زا مبادرت به شناسایی این حوزه‌ها در شهر اهواز گردید. همان‌طور که گفته شد بخش اول این پژوهش بررسی توسعه فضایی و کالبدی و پراکنده رویی شهر اهواز است. در جمع‌بندی از این بخش باید. ابتدا تحولات کالبدی-فضایی شهر از دهه ۱۳۵۵ تا ۱۳۹۱ بیان‌شده است. تغییرات وسعت شهر اهواز را این‌طور می‌توان بیان کرد که شهر اهواز در سال ۱۳۳۵، یک دهه قبل از تهیه اولین طرح جامع ۲۵۰۰ هکتار وسعت داشت و در سال ۱۳۴۵، ۲۰۰ هکتار به محدوده شهر افزوده شد در سال ۱۳۵۵ وسعت شهر به ۳۷۰۰ هکتار رسید بعد از یک دهه و در بحبوحه دفاع مقدس وسعت شهر به ۶۹۰۰ هکتار رسید در سال ۱۳۷۰ وسعت شهر در افق طرح جامع (۱۳۴۷)، ۱۰۶۱۵ هکتار رسید. در سال

[Downloaded from hafthesar.iauh.ac.ir on 2026-11-19]
[DOR: 20.1001.1.23225602.1395.5.17.7.9]

۱۳۷۵، با تغییر محدوده طرح جامع وسعت شهر به ۲۰۶۱۵ هکتار تغییر کرد و طبق داده‌های سالنامه‌های آماری هر وسعت شهر در سال‌های ۱۳۸۵ و ۱۳۹۰ به ترتیب ۲۱۲۵۷ و ۲۱۲۶۶ هکتار بوده و در سال ۱۳۹۱ با توجه به جدا کردن منطقه ۵ از محدوده شهر وسعت شهر به ۱۸۷۰۹.۸۷ هکتار کاهش پیدا کرد.

تغییرات تراکم در شهر اهواز از ۴۸ نفر در هکتار در سال ۱۳۳۵ تا ۵۵ نفر در هکتار در سال ۱۳۹۱ در نوسان بوده است. در طی سال‌های ۱۳۳۵ تا ۱۳۹۱ بالاترین حد سرانه مربوط به سال ۱۳۷۵ با ۲۵۶ مترمربع بوده و کمترین سرانه در سال ۱۳۵۵، ۱۱۰ مترمربع بوده است.

نتیجه مدل‌های آمار فضایی (موران I، خوشه‌بندی زیاد/کم (G عمومی)، موران محلی و تحلیل لکه‌های داغ) توزیع خوشه‌ای جمعیت را در شهر نمایش می‌دهد. درمجموع می‌توان گفت شهر اهواز علاوه بر اینکه رشد کالبدی-فضایی وسیعی داشته ازنظر توزیع جمعیت و مساحت قسمت‌های ساخته‌شده پراکنده است بنابراین ویژگی پراکنده رویی تأیید می‌شود.

هدف دوم پژوهش این بوده است که بافت‌هایی که مناسب توسعه درون‌زای شهر می‌باشند شناسایی شوند این بافت‌ها شامل بافت فرسوده، بافت مخروبه، بافت حاشیه‌نشین، اراضی بایر و بافت‌های ناکارآمد شهری به ترتیب با مساحت ۱۱۰۱.۹۶، ۶۸.۵۹، ۲۰۵۱، ۲۳۲۳.۰۳،۵۷۷۳.۱۱ و به تفکیک بافت‌های ناکارآمد شهری (کاربری‌های فرا شهری) شامل اراضی نظامی، زندان‌ها؛ اراضی صنعتی، قبرستان‌ها، اراضی انبارداری و حمل‌ونقل به ترتیب دارای مساحت ۵۴۳.۸۴، ۷.۲۳، ۱۴۶۳.۲۱، ۵.۸۷، ۳۰۲.۸۵ است که در جدول ۸ مساحت این اراضی ذکرشده است.

جدول ۸- مساحت بافت‌های شناسایی‌شده جهت توسعه درون‌زا در شهر اهواز

حوزه‌های اصلی	حوزه‌های فرعی	مساحت (هکتار)
بهسازی و نوسازی بافت‌ها	فرسوده	۱۱۰۱.۹۶
	مخروبه	۶۸.۵۹۱۹۲
	حاشیه‌نشین	۲۰۵۱.۰۰۸۷
استفاده از اراضی خالی و توسعه‌نیافته	بایر	۵۷۷۳.۱۱۳۲۲۱
استفاده مجدد از بافت‌های ناکارآمد شهری	نظامی	۵۴۳.۸۴۲۹
	زندان	۷.۲۳۶۵۳۸
	صنعتی	۱۴۶۳.۲۱۶۳
	قبرستان	۵.۸۷۷۵۸۴
	انبارداری و حمل‌ونقل	۳۰۲.۸۵۸۴
مساحت شهر		۱۸۷۰۹.۸۷

این نکته رو در آخر باید اضافه کرد که بحث توسعه درون‌زا در شهر اهواز باید با دیگر راه‌حل‌ها مانند اجرای کمربند سبز، مدیریت رشد، تدوین و اجرای قوانین ساخت‌وسازها در شهر، توزیع عادلانه خدمات و تسهیلات و جلوگیری از مهاجرت و رشد سکونتگاه‌های غیررسمی (در عمل در شرایط کشور ایران دشوار است) و... همراه باشد.

منابع

– احدنژاد روشنی، م.، و حسینی، ا. (۱۳۹۰). ارزیابی و پیش‌بینی تغییرات و پراکنش افقی شهرها با استفاده از تصاویر ماهواره‌ای چند زمانه و سیستم اطلاعات جغرافیایی، نمونه موردی: شهر تبریز در مقطع زمانی ۱۳۸۹-۱۳۶۳. مجله پژوهش و برنامه‌ریزی شهری، ۲، ۴، ۲۰-۱.

– ارجمند عباسی، پ. (۱۳۸۷). امکان‌سنجی توسعه درون فضایی در ایران به کمک ابزار GIS، نمونه موردی: ده ونک. طرح نهایی کارشناسی رشته شهرسازی، دانشکده هنرهای زیبا، دانشگاه تهران.

– فرهادی مرتضی، و آلوم، م. (۱۳۸۹). سنجش ظرفیت توسعه فضاهای بدون استفاده در مرکز شهر قزوین با تأکید بر

[Downloaded from hafthesar.iauh.ac.ir on 2026-11-19]

[DOR: 20.1225602.1395.5.17.7.9]

– سلیمانی، م.، تولایی، س.، رنگانه، ا.، و احمدی، م. (۱۳۹۴). بررسی پراکنده رویی و ظرفیت‌های توسعه درونی شهر سقز. فصلنامه علمی- پژوهشی نگرش‌های نو در جغرافیای انسانی، ۷، ۳، ۱۴۴-۱۲۳.
– شریفی، ع. (۱۳۸۵). عدالت اجتماعی و شهر: تحلیلی بر نابرابری‌های منطقه‌ای شهر اهواز. پایان‌نامه دکتری به راهنمایی دکتر قرخلو، دانشکده جغرافیا، دانشگاه تهران.
– شهرداری شهر اهواز. (۱۳۹۰). آمارنامه کلان‌شهر اهواز. انتشارات روابط عمومی و امور بین‌الملل شهرداری اهواز.
– شهرداری شهر اهواز. (۱۳۹۱). آمارنامه کلان‌شهر اهواز. انتشارات روابط عمومی و امور بین‌الملل شهرداری اهواز.
– شیخی، ح.، ذاکر حقیقی، ک.، و منصوری، س. (۱۳۹۲). بررسی پراکنده روی شهر بروجرد و راهکارهای توسعه درونی آن، مجله پژوهش و برنامه‌ریزی شهری، ۴، ۱۵، ۵۶ -۳۷.
– صارمی، ح. (۱۳۹۲). بررسی توسعه آر درون شهر بروجرد، مجله مدیریت شهری، ۳۲، ۳۱۰-۲۹۹.
– صداقت رستمی، ک.، اعتماد، گ.، بیدرام، ر.، و ملاذ، ج. (۱۳۸۹). تدوین شاخص‌های شناسایی بافت‌های ناکارآمد. مجله علمی تخصصی برنامه‌ریزی فضایی، ۱، ۱.
– طبیبیان، م.، و اسدی، ا. (۱۳۸۷). بررسی و تحلیل عوامل پراکنده رویی در توسعه فضایی مناطق کلان‌شهری. دوفصلنامه دانشگاه هنر،۱، ۲۳-۵.
– عسگری، ع. (۱۳۹۰). تحلیل‌های آمار فضایی با Arc GIS. انتشارات سازمان فناوری اطلاعات و ارتباطات شهرداری تهران، چاپ اول.
– قرخلو، م.، داودی، م.، زندوی، م.، و جرجانی، ح. ع. (۱۳۹۰). مکان‌یابی بهینه توسعه فیزیکی شهر بابلسر برمبنای شاخص‌های طبیعی. جغرافیا و توسعه، ۳۳، ۱۲۲-۹۹
– قنواتی، ع.، عظیمی، آ.، و فرجی ملائی، ا. (۱۳۹۱). کیفیت محیطی شهر و شکل ناموزون شهری در بابلسر. پژوهش‌های جغرافیای انسانی، ۸۱، ۲۱۵-۱۹۳.
– محمدی ده چشمه، م.، و محمدی ده چشمه، م. (۱۳۹۱). تحلیلی جغرافیایی بر نتایج اکولوژیکی ناشی از مهاجرت در شهر اهواز. فصلنامه جمعیت، ۷۹، ۸۲-۶۹.
– مختاری ملک‌آبادی، رضا؛ قاسمی، یاسر. (۱۳۹۱). تحلیل الگوی گسترش شهر بهشهر بر اساس مدل‌های کمی برنامه‌ریزی منطقه‌ای، مجله پژوهش و برنامه‌ریزی شهری، ۳، ۸.
– مرکز آمار ایران (۱۳۹۰). سالنامه آماری استان خوزستان، بخش اول سرزمین، آب‌و هوا.
– معاونت برنامه‌ریزی و توسعه شهرداری اهواز (۱۳۹۲). خلاصه گزارش طرح پژوهشی تعیین حدود محلات شهر اهواز.
– معروف نژاد، عباس (۱۳۹۰). تأثیر کاربری‌های شهری در ایجاد جزایر حرارتی، مطالعه موردی: شهر اهواز. فصلنامه

[Downloaded from hafthesar.iauh.ac.ir on 2026-11-19]
[DOR: 20.1001.1.23225602.1395.5.17.7.9]

مطالعات محیطی هفت حصار شماره هفدهم/ سال پنجم/ پاییز ۱۳۹۵
صفحات ۷۲-۶۳

سنجش عملکرد کمیته امداد در فقرزدایی از مناطق روستایی با تأکید بر پارامترهای توسعه (مورد مطالعه: شهرستان شیراز)

علی شکور*، علی شمس‌الدینی، سید اسماعیل جوادی حقیقی*****

تاریخ دریافت مقاله: ۹۵/۴/۱۴
تاریخ پذیرش مقاله: ۹۵/۶/۱۲

چکیده

حذف فقر و برقراری عدالت اجتماعی در کشور ایران با توجه به دستورات صریح دینی و قانونی در مقایسه با سایر کشورها از اهمیت بیشتری برخوردار است، به نحوی‌که از سال ۵۷ به این سو نهادهای مدنی – رفاهی فراوانی در راستای ایجاد رفاه و توزیع خدمات عمومی به جامعه تأسیس شده است. یک از مهم ترین این نهادها کمیته امداد امام خمینی (ره) می‌باشد که با هدف رفع فقر و محرومیت از چهره‌ی نواحی روستایی کشور برپا گردیده است. تحقیق حاضر با هدف بررسی نقش کمیته امداد در فقرزدایی از مناطق روستایی شهرستان شیراز انجام گرفته است. نمونه ای ۳۶۳ نفری از مددجویان تحت پوشش کمیته امداد شیراز، به عنوان نمونه انتخاب گردید، که از طریق پرسشنامه فقرسنجی محقق ساخته بررسی گردیدند. یافته ها حاکی از آن است که پاسخگویان از نظر پارامترهای اقتصادی و اجتماعی هنوز خود را فقیر می دانند و تنها از نظر پارامتر فرهنگی خود را فقیر ندانسته اند. به طوری‌که بین مؤلفه های اقتصادی دریافت مستمری و متوسط درآمد ماهیانه خانوار با کاهش فقر روستائیان مورد بررسی رابطه معنادار وجود داشته و بقیه روابط در شاخص اقتصادی با کاهش فقر رد شد. همچنین در بررسی روابط بین مؤلفه های اجتماعی و کاهش فقر، هیچ کدام از مؤلفه های اجتماعی با کاهش فقر روستائی ارتباط معناداری نداشتند. در بررسی روابط بین مؤلفه‌های فرهنگی و کاهش فقر، تنها بین آموزش های کمیته امداد و کاهش فقر رابطه معناداری برقرار بوده و مؤلفه سطح تحصیلات با کاهش فقر ارتباط معناداری نداشت. می توان بیان کرد که کمیته امداد اگرچه تاحدودی توانسته در برخی از شاخص های اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی زمینه های رشد را در بین روستائیان تحت پوشش فراهم آورد، ولی نتوانسته فقر در بین آنان را به طور محسوسی کاهش داده و یا از بین ببرد.

واژگان کلیدی

روستا، توسعه روستایی، فقرروستایی، کمیته امداد، شهرستان شیراز.

*دانشیار گروه جغرافیا، واحد مرودشت، دانشگاه آزاد اسلامی، مرودشت، ایران. Email: alishakoor52@yahoo.com
** استادیار گروه جغرافیا، واحد مرودشت، دانشگاه آزاد اسلامی، مرودشت، ایران. Email: ali.shamsoddini@yahoo.com
***کارشناس ارشد توسعه روستایی، واحد مرودشت، دانشگاه آزاد اسلامی، مرودشت، ایران

[Downloaded from hafthesar.iauh.ac.ir on 2026-11-19]
[DOR: 20.1225602.1395.5.17.7.9]